

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:1 • 2005

Raoul Wallenberg och de ungerska judarna

Attila Lajos, *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest*, Diss, Svenska Emigrantinstitutets skriftserie, 15, Svenska Emigrantinstitutet, Växjö 2004. 315 s.

Attila Lajos, verksam vid Växjö universitet, har skrivit en intressant och angelägen avhandling om Raoul Wallenbergs verksamhet i Budapest 1944. Som ungerskspråkig historiker har Lajos mycket att tillföra forskningen om denna verksamhet. Han har kunnat utnyttja ett viktigt och – i alla fall från svenska historikers sida – outnyttjat källmaterial från det ungerska riksarkivet i Budapest. Hans uttalade ambition i avhandlingen att utsätta existerande myter för en omsorgsfull historievetenskaplig granskning är också lovvärd. Han kan klart visa hur mycket av vad han kallar ”hyllningslitteraturen” om Wallenberg har använts för politiska syften – först med målet att befria Wallenberg från den sovjetiska fångenskapen, och därefter som en del av den politiska kampen gentemot Sovjetunionen under kalla kriget.

Sammanfattning av avhandlingen

Syftet med avhandlingen är ”att undersöka vad Wallenberg egentligen gjorde i Budapest och se vilka dokumenterbara grunder det finns för hjältegestalten Wallenberg”. Författarens uttalade ambition är att analysera ”både *hjaltegestalten Wallenberg* och föreställningen om judarna *som rena handlingsförlamade offer*”. (s 14)

Efter en inledande diskussion av teoretiska och metodologiska utgångspunkter är avhandlingen disponerad i tre delar. Den första av dessa uppehåller sig vid den svenska och ungerska kontexten till Wallenbergs verksamhet. Speciellt det senare avsnittet fyller en lucka i den existerande litteraturen på området, eftersom en sådan genomgång saknas i flertalet böcker om Wallenberg som utgivits på svenska.

Den andra delen handlar om vad Wallenberg och den svenska legationen utförde i Budapest, och denna 70-sidiga dokumentariskt inriktade del är i stor utsträckning grundad på opublicerade dokument från tre centrala arkiv – det ungerska riksarkivet i Budapest, Wallenbergarkivet på det svenska Riksarkivet i Stockholm och Wallenbergarkivet på Uppsala universitetsbibliotek.

I den tredje delen, slutligen, går författaren igenom den så kallade hyllningslitteraturen om Wallenberg. Avsikten med denna genomgång är att diskutera hur mycket av den hjältebild som förmedlas här som kan föras tillbaka på de dokumenterbara händelser som författaren har behandlat i del två, och hur mycket som är grundat på ren spekulat. I denna sista del av avhandlingen gör författa-

ren också en sammanfattande analys av avhandlingens bärande tema: motsatsparet hjältebilden och offervärldsbilden – det vill säga föreställningarna om hjältegestalten Wallenberg respektive om judarna som handlingsförlamade offer. Analysen tar sin utgångspunkt i ett antal specifika frågeställningar som författaren har formulerat i inledningen.

När det gäller den första delen av motsatsparet – hjältebilden och hjältegestalten Wallenberg – innefattas frågor såsom i vilken mån Wallenberg agerade med eller mot de sociala, politiska och militära maktstrukturer som var rådande i Budapest efter att han kom dit i juli 1944, och i vilken mån han fortsatte att agera även under ogynnsamma villkor, när strukturerna vände sig mot honom. Författaren frågar sig vidare huruvida Wallenbergs faktiska agerande är förenligt med den idealtypiska hjältemodell som konstrueras i avhandlingen – där hjälten bör handla enligt sina högt ställda moraliska värden och inte får upphöra att handla under ogynnsamma strukturella villkor – eller om detta istället är en efterhandskonstruktion som inte kan deduceras ur detta agerande.

Slutsatsen som dras när det gäller denna hjältebild är att Wallenberg inte uppfyllde kriterierna för att bära beteckningen hjälte. Som Lajos själv uttrycker det: "Vi kan inte påstå att Raoul Wallenberg handlade fritt efter egna värderingar *mot* de givna strukturerna. Han utnyttjade istället skickligt de gynnsamma maktstrukturer som fanns för hans räddningsaktioner, och när dessa upphörde att vara gynnsamma, upphörde också hans räddningsaktioner." (s 222) Till dessa "gynnsamma maktstrukturer" hörde att Tyskland under de sista månaderna av 1944 "var tvunget att ta betydande hänsyn till Sverige, något som skapade en tysk medgörlighet som hade en mycket gynnsam effekt på den svenska legationens och Raoul Wallenbergs villkor och möjligheter att agera", som författaren formulerar det. (s 216) Vidare hänvisar Lajos till att den ungerska politiken gentemot judarna mildrades i augusti 1944 som ett led i Ungerns försök att närma sig västmakterna. Konsekvensen blev att de ungerska myndigheterna var lätta att övertygga om att acceptera tusentals judar med ungerskt medborgarskap som utläningar. På det sättet var strukturerna i Budapest "speciellt gynnsamma för det svenska försöket att undanta vissa kategorier av judar från de övrigas öde. Det behövdes inte några särskilda ansträngningar för att kunna hjälpa välbeställda judar i Budapest vid denna tid. Det handlade mer om ett administrativt arbete att utställa skyddspassen, vilket framförallt sköttes av frivilliga judar som var 'anställda' på den svenska legationens humanitära avdelning". (s 220) Författaren menar vidare att Wallenberg även efter det fascistiska maktövertagandet i oktober 1944 inte riskerade någon konflikt med de ungerska myndigheterna, och inte heller agerade emot de gällande reglerna. "I båda de dokumenterade fall där han direkt ledde en räddningsaktion, ansökte han om tillstånd för att göra det och fick godkännande både från utrikesministern och från de övriga inblandade myndigheterna." (s 221)

När det gäller den andra delen av motsatsparet hjältebilden och offervärldsbilden – föreställningen om judarna som handlingsförlamade offer – ställer sig författaren följande tre frågor: I vilken mån och på vilket sätt var judarna i Budapest förlamade och utlämnade till maktstrukturer, som formades genom kombinationen av den ungerska antisemitismen och den tyska ockupationen av landet? I vilken mån försökte de agera för att förändra dessa villkor? Var de handlingsförlamade offer eller är framställningen av dem som hjälplösa offer i de många efterkrigsberättelserna bara till för att betona den ondes ondskan och hjältemod?

Avhandlingens slutsats när det gäller föreställningen om judarna som handlingsförlamade offer är att inte heller judarna uppfyllde kriterierna för att vara "rena offer".

Även om en stor del av judenheten i Budapest verkade vara kraftigt handlingsförlamad och offer för strukturer som fanns, blev en stor del räddad genom egna insatser. De som hade störst ekonomiska resurser och störst tillgång till de politiska korridorerna lyckades, generellt sett, bäst. Redan innan Raoul Wallenberg anlände till Budapest förhandlade de med tyskarna och de ungerska myndigheterna, de utnyttjade de befogenheter som de fick från de neutrala legationerna för att illegalt utvidga räddningsverksamheten, och de försökte förändra de ogynnsamma villkoren genom att få över makthavare på sin sida. Judarna försökte alltså och lyckades delvis förändra maktstrukturerna. Även om deras handlingsfrihet beskars dramatiskt av en fientlig övermakt, handlade de för att försöka förbättra villkoren och öka chanserna för överlevnad. (s 222f)

Granskning av avhandlingen

Avhandlingens starka sida är enligt min uppfattning dels den dokumentariskt inriktade genomgång som görs av vad Wallenberg och den svenska legationen utförde i Budapest, dels avsnittet om den ungerska kontexten till Wallenbergs aktiviteter. Här har författaren mycket att tillföra forskningen om Wallenberg genom sina möjligheter att läsa ungerskt material, och speciellt gäller detta naturligtvis den detaljerade genomgång som görs av Wallenbergs och den svenska legationens verksamhet i Budapest, där Lajos bland annat har kunnat använda sig av opublicerat material på ungerska från riksarkivet i Budapest. Min enda invändning när det gäller denna genomgång är att den ofta är väl detaljerad, och ligger mycket nära källmaterialet. Detta gör att den inte är alldeles lätt att följa. Bättre hade varit om författaren hade kunnat utnyttja sina inledningsvis formulerade frågeställningar som styrinstrument för genomgången av detta källmaterial. Med en sådan mer strukturerad framställning hade det varit lättare att följa den detaljerade – och tyvärr något tröttsamma – genomgången av källmaterialet. Och

då hade dessutom hållningen i detta helt centrala avsnitt i avhandlingen blivit mera analytisk – istället för att som nu är fallet huvudsakligen vara av beskrivande karaktär.

Men nu har författaren tyvärr inte utnyttjat frågeställningarna på detta vis, utan han har istället enbart använt dem i sin sammanfattande analys av vad han själv menar vara avhandlingens bärande tema, nämligen motsatsparet hjältebilden och offervärldsbilden – vilket ju också har fått ge huvudtiteln på avhandlingen: *Hjälten och offren*. Men detta avsnitt ser jag, som sagt, inte som det centrala, och författarens insisterande på att så är fallet är i själva verket också utgångspunkten för en av mina övergripande kritiska synpunkter på avhandlingens syfte och uppläggning.

Om det nu vore på det viset att detta tema är det viktigaste, som författaren vill hävda, så rimmar detta nämligen inte särskilt väl med det begränsade utrymme som anslås till diskussionen av det. Allt som allt ägnas i själva verket enbart cirka 15 sidor av avhandlingens 227 brödtextsidor åt detta tema. Efter ett inledande teoretiskt resonemang om temat på åtta sidor (s 21–28) – som inom parentes sagt är långt ifrån övertygande – så formuleras i anslutning till detta avhandlingens frågeställningar på en sida (s 29). Därefter stöter man inte på problemet igen förrän alldeles mot slutet av avhandlingen – och då behandlas det enbart på sex sidor. Och detta är enligt min mening ett alldeles för begränsat utrymme för att kunna göra rättvisa åt en aspekt som uppfattas som avhandlingens bärande tema.

Nu kan naturligtvis författaren invända att han har tagit med relevant information om temat på olika ställen i avhandlingen, och detta är i viss mån sant – åtminstone när det gäller den första delen av temat: Wallenberg och hjälterollen. Här finns det relevant information på spridda ställen i det 70-sidiga kapitlet om den svenska Budapestlegationen och Wallenbergs aktivitet i Budapest. Men problemet är att det aldrig förekommer någon systematisk diskussion här i anslutning till det teoretiska resonemanget och de formulerade frågeställningarna. Och detta understryker ytterligare min invändning ovan om att dessa frågeställningar skulle ha kunnat vara styrande i detta kapitel – vilket också skulle ha inneburit att temat hade kunnat hållas levande genom den empiriska framställningen.

Det finns således en del relevant information rörande Wallenberg och hjälterollen insprängt i texten – om än osystematiskt presenterat. Så är däremot inte fallet vad gäller judarna och offerrollen – det andra ledet i avhandlingens påstått bärande tema. Det judiska motståndet ägnas inte någon större uppmärksamhet i den empiriska genomgången, och behandlas egentligen inte systematiskt på mer än sju sidor. Och precis som när det gäller Wallenberg och hjälterollen, så är detta otillräckligt för att kunna göra rättvisa åt någonting som uppfattas som avhandlingens bärande tema.

En annan övergripande synpunkt jag har på avhandlingens syfte och upp-

läggning gäller författarens hanterande av den vetenskapliga Förintelselitteraturen och dennas eventuella utnyttjande av tvivelaktiga uppgifter om Wallenberg hämtade från den icke vetenskapliga litteraturen. Författaren hävdar nämligen i samband med sin genomgång av forskningsläge och litteratur att ”de flesta verken om Förintelsen [...] nöjer sig med att utan källkritisk analys använda de ganska tvivelaktiga uppgifter som finns i den icke vetenskapliga litteraturen om Wallenberg, och bevarar på det sättet de mytiska föreställningarna kring hans agerande”. (s 15, min kursivering). Vad grundar sig då denna svepande kritik på? Jo, på ett enda arbete – Randolph Brahams klassiska studie om Förintelsen i Ungern, *The Politics of Genocide* – och dessutom på ett mycket diskutabelt sätt. När Lajos ska demonstrera hur Braham har bidragit till mytbildningen om Wallenberg inom den vetenskapliga Förintelselitteraturen pekar han enbart på några mindre sakliga felaktigheter samt på några namn som har stavats fel. Bland de anförda exemplen på sakliga felaktigheter är att Braham anger att två svenska kvinnor skulle ha räddats av Wallenberg, när de i själva verket räddades av en delegat från Internationella Röda korset. Utöver detta nämns några felaktiga dateringar (s 15f). Jag har dock svårt att se dessa felaktigheter som så centrala överträdelser från Brahams sida att han därmed kan anklagas för att bidra till upprätthållandet av hjältemyten om Wallenberg.

Lajos invändning mot Brahams arbete är alltså diskutabel, men bortsett från detta är det, som sagt, det enda exempel som anføres för att styrka den svepande kritiken mot ”de flesta verken om Förintelsen” för att bidra till upprätthållandet av hjältemyten om Wallenberg. Och detta är inte tillfredsställande. Jag saknar en utförligare genomgång av den vetenskapliga Förintelselitteraturen och dess källor för att kunna få ett bättre underlag för en bedömning av i vilken mån denna litteratur faktiskt har bevarat de mytiska föreställningarna kring Wallenbergs agerande.

Enligt min mening borde författaren ha ersatt en del av de många icke vetenskapliga böcker som han går igenom med arbeten från den vetenskapliga Förintelselitteraturen. Det hade nämligen inte behövts så många exempel som nu förekommer från ”hyllningslitteraturen” för att övertygande kunna visa att den hjältebild som där framkommer av Wallenbergs verksamhet inte har mycket gemensamt med den bild av Wallenberg som framträder efter författarens föredömligt noggranna granskning av källmaterialet. När allt kommer omkring är det kanske heller inte så konstigt att den bild som framkommer i den politiskt motiverade hyllningslitteraturen är klart vinklad och tillrättalagd för vissa syften. Vi hade knappast kunnat förvänta oss något annat i dessa utpräglade propagandaförställningar. Intressantare hade därför istället varit att undersöka hur mycket av denna tillrättalagda hjältebild som har slagit igenom också i den vetenskapliga litteraturen. Och det är kanske också detta som kunde anses vara det centrala att ta sig an i en vetenskaplig undersökning.

Utöver dessa mera övergripande invändningar rörande syfte och uppläggningsområde har framförts, så har jag också en del mindre, sakliga invändningar. En sådan är att författaren ibland inte kan avhålla sig från att raljera över alla överdrifter om Wallenbergs mod och påstådda dygder som han har stött på. Även om detta kanske i och för sig är förståeligt, med tanke på att författaren har läst den ena överdriften efter den andra i hyllningslitteraturen, så tycker jag nog att man i ett vetenskapligt arbete skall försöka att avhålla sig från att raljera. I ett av de många exemplen i avhandlingen på en raljerande ton citerar Lajos ett brev som Wallenberg skrev under sin vistelse i Budapest 1944, och där det talas om ett allmänt kaos i landet som bland annat ledde till ett 40-tal fall av bortförande och misshandel av Wallenbergs judiska anställda. Lajos avslutar sitt referat av brevet med följande kommentar: "Men annars var de vid gott humör och gladde sig åt kampen, skrev Wallenberg. *Man undrar om judarna kände samma sak.*" (s 161, min kursivering)

En annan invändning jag har gäller Lajos ibland också något raljerande ton gentemot det judiska rådet i Budapest. Frågan om de judiska råden i östra Europa under andra världskriget är oerhört känslig och besvärlig, och jag tycker att författaren borde ha anknutit till den forskning som bedrivits om problemet istället för att, som nu är fallet, närmast raljera över undfallenheten bland dess medlemmar. Ett exempel är att författaren, efter att först ha noterat att alla medlemmarna av judiska rådet skulle få en legitimation som gav dem betydande lättnader och undantag från de frihetsinskränkningar som infördes mot de övriga judarna, gör följande kommentar: "Innehavarna av dessa legitimationer blev privilegierade judar, men deras privilegier berodde på hur de utförde sina uppgifter i tyskarnas tjänst [...] och de visade sig sedan vara mycket lydiga och effektiva i detta avseende [...] alla krav som ställdes utfördes fogligt." (s 59, min kursivering) Författaren nämner i och för sig i en not (not 240, s 242) att det finns betydande oenighet i litteraturen om judiska rådets valfrihet, men han nöjer sig med detta konstaterande. Han hänvisar inte vidare till någon forskning i ämnet. Jag tycker att det hade varit på sin plats att författaren redan i brödtexten hade nyanserat bilden av judiska rådets verksamhet genom att här något anknyta till den forskning som har bedrivits om detta känsliga problemområde. Som exempelvis har visats i Isaiah Trunks bok *Judenrat*,¹ som utförligt diskuterar de judiska råden i hela östra Europa, så var det inte så enkelt som att de deltagande judarna bara ville skaffa sig själva privilegier. De tvingades helt enkelt av nazisterna att sätta upp råden, och bara genom att medverka i dem kunde deras familjer sparas. Dessutom tar Lajos själv i ett annat sammanhang upp ett högst rimligt argument från judiska rådets sida för samarbete med de ungerska myndigheterna som inte hade att göra med att skaffa sig själva fördelar, utan att man genom att själv utföra de olika uppdrag

1. Isaiah Trunk, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*, New York 1972.

som man var ålagd av tyskarna kunde förhindra dessas direkta, mycket mer radikala ingripande, som skulle ha orsakat ännu mer lidande för de ungerska judarna (s 93).

Ytterligare en sakinvändning som jag har är att författaren tar upp den brittisk-amerikanska Bermudakonferensen i april 1943, och hävdar – med stöd av Steven Koblak, som dock inte behandlar frågan särskilt utförligt – att på denna konferens tog de allierades planer på att rädda judar form (s 42). Nu hör det emellertid till saken att Bermudakonferensen har behandlats utförligt inom Förintellektforskningen, och man kan här mycket klart visa att avsikten med denna konferens verkligen inte var att rädda judar.² Avsikten var istället att försöka få det att *se ut som om* man ville rädda judar, samtidigt som man gjorde allt för att blockera konkreta räddningsplaner som hade förts fram från judiskt håll. Det var i själva verket bland annat den omfattande kritiken mot Bermudakonferensens kläna resultat när det gällde att rädda judar som ledde fram till en press på Rooseveltadministrationen att skapa *War Refugee Board* i januari 1944, Wallenbergs uppdragsgivare för verksamheten i Ungern.

En avslutande kritisk synpunkt som jag har mot avhandlingen gäller det rent tekniska hantverket i den. Det kanske kan tyckas överflödigt att ta ett begränsat utrymme i en recensionsartikel till förfogande för kritiska kommentarer om själva hantverket i en avhandling, men anledningen att så görs här är att det handlar om en stundtals ganska slarvigt skriven och redigerad avhandling. Ett av problemen gäller författarens citeringsteknik, där han ibland kursiverar hela citat, och ibland inte gör det. Och det framgår inte på något ställe varför han gör denna skillnad. Ett annat problem är att det ibland kan vara svårt att se blockcitaten i texten, eftersom det varken görs något indrag eller någon minskning av radavståndet i dem. Ytterligare ett problem med författarens citeringsteknik är att han i några av de fall där han anger att han själv har stått för kursiveringen av något eller några få ord i ett citerat stycke, anger detta i noten istället för i anslutning till det citerade stycket. Men principen är naturligtvis att man som läsare inte skall behöva gå till noterna för att få reda på om kursiveringarna finns i originaltexten eller har blivit tillagda av författaren. Och speciellt är detta viktigt i en bok med noterna på slutet – och i det här fallet inte mindre än 985 noter, med oftast ganska mycket text i varje. Det kan då faktiskt tänkas att inte alla noterna alltid läses lika uppmärksam.

2. Irving Abella & Harold Troper, *None is Too Many. Canada and the Jews of Europe 1933–1948*, Toronto 1982, s 126–147; Henry Feingold, *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945*, New Brunswick 1970, s 167–207; Saul S Friedman, *No Haven for the Oppressed. United States Policy Toward Jewish Refugees, 1938–1945*, Detroit 1973, s 155–180; Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe 1939–1945*, London 1979, s 188–205; David Wyman, *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945*, New York 1984, s 104–123; s 341–343. Se även Tommie Sjöberg, *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR), 1938–1947*, Lund & Kent 1991, s 127–141.

Ett ytterligare problem av teknisk natur är att författaren ofta kastar bak och fram på förnamn och efternamn på de många ungerska namn som förekommer i texten. Detta kan naturligtvis förklaras med att efternamnet sätts före förnamnet på ungerska, och att författaren därför har utgått från detta system när han ursprungligen skrev sin text. Men därefter har texten redigerats, och i samband med denna redigering har de ungerska namnen också korrigerats. Men detta har alltså inte gjorts konsekvent, vilket kan vara förvillande för en svensk läsare som kanske inte alltid har så lätt att se skillnaden mellan ett ungerskt för- och efternamn. I det sammanhanget kan man säga att ett konsekvent upplagt personregister hade kunnat hjälpa till att skapa reda i förvirringen. Nu finns tyvärr inte detta i avhandlingen, vilket är synd – inte bara med tanke på de ungerska namnen, utan också med tanke på att det överhuvudtaget förekommer många namn i avhandlingen. Ett personregister hade därmed ökat bokens användbarhet.

Sammanfattning

Attila Lajos har skrivit en intressant och viktig avhandling om ett angeläget ämne. Efter vad jag har kunnat se, har han också varit noggrann i sitt arbete med källor och litteratur. Hela utgångspunkten i avhandlingen – att utsätta existerande myter för en omsorgsfull historievetenskaplig granskning – tycker jag dessutom är mycket sympatisk. Min kritik har gällt dels ett par mer övergripande aspekter när det gäller avhandlingens syfte och uppläggning – bland annat författarens hantering av problemet med i vilken utsträckning den vetenskapliga Förintelselitteraturen har bidragit till upprätthållandet av mytbildningen om Wallenberg genom att förlita sig på felaktiga uppgifter i den icke vetenskapliga hyllningslitteraturen – dels det tekniska hantverket i avhandlingen samt ett par invändningar av mer saklig natur.

Tommie Sjöberg*

* Fakultetsopponent.